

Олександр Дроздов

ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ ОСОБИСТОСТІ СЕРЕДНЬОВІЧНОГО САМУРАЯ

(з досвіду застосування методу герменевтики в історичній психології)

Розширення практичних досліджень, що ведуться на стику двох і більше наукових дисциплін, стає однією з головних тенденцій сучасної науки. Торкнулася вона і таких дисциплін, як історія і психологія. Незважаючи на суттєві відмінності між ними (різні методи дослідження, різна часова “спрямованість” і т.д.), є і завжди буде те, що зближує та об’єднує їх – Людина як об’єкт пізнання. Дійсно, з одного боку, людина виступає продуктом певного історичного періоду, а з іншого, психологія людини робить зворотний вплив на хід історії. Отже, не випадково, що з виникненням наприкінці XIX ст. психології як самостійної науки, практично одночасно деякі вчені почали ставити питання про необхідність пов’язувати історичні дослідження із вивченням “душевних” процесів людей (В.Дільтей, В.Вундт та ін.). На необхідність врахування “психофізичних і культурних прикмет” при історичному вивченні народу вказував у свій час М.С.Грушевський [Грушевський 1991, 6]. Пізніше цей напрямок стає специфікою творчості як окремих дослідників-істориків (Ж.-І. Мейерсон, Й.Хейзінг, А.Гуревич), так і цілих історичних шкіл (школа “Анналів” у Франції).

Сьогодні у сучасних історико-психологічних дослідженнях виділяють кілька основних напрямів:

- герменевтично-феноменологічний – займається інтерпретацією історичних джерел з метою відтворення світосприйняття людини тієї чи іншої епохи, її образу;

- історичний – на основі аналізу соціально-економічних, побутових та інших взаємин реконструюються всі сторони життя минулих поколінь, їх соціальні відносини, бачення світу (менталітет) і т.п.;

- психологічний – на основі аналізу продуктів діяльності людини простежується розвиток психологічних процесів і структур (розвиток мовлення, мислення тощо) в історії;

- психоаналітичний – застосування теорій З.Фрейда і неофрейдистів для пояснення і тлумачення соціальних процесів, біографії окремих особистостей; у США даний напрямок відомий під назвою “психоісторія” [Шкуратов 1997, 96–151].

Серед зазначених напрямів герменевтика є, мабуть, найбільш раннім, що, на нашу думку, ніяким чином не зменшує можливості її використання в сучасних історико-психологічних дослідженнях.

Автором герменевтики є німецький науковець (філософ, філолог, історик) В.Дільтей (1833–1911). Сутність свого нового підходу, а фактично нової методології в історичних дослідженнях, була викладена ним у його основній праці “Введение в науки про дух” (1883). На думку В.Дільтея, будь-яке історичне джерело, пам’ятка культури виступає свого роду носієм “духовного

зв'язку" між людьми різних поколінь, інакше кажучи, вони відбивають свідомість своїх авторів, психологію своєї епохи. Інтуїція, "почуттєвість" дослідника дають йому можливість уловити цей зв'язок і тим самим зрозуміти "дух" минулих часів [Шкуратов 1997, 75–81].

Розвиток науки, поява нових об'єктивних методів дослідження в психології, внесли свої корективи в герменевтику. Вона перестала бути чисто інтуїтивною, орієнтованою на суб'єктивне розуміння дослідника. А сама суть нового підходу (спроба психологічно інтерпретувати зміст тексту та інших джерел) пізніше була розвинута і на початку ХХ ст. практично реалізована в новому психологічному напрямі – психоаналізі.

Для підтвердження перспективності методу герменевтики нижче запропоновані результати відтворення (реконструкції) типу особистості представника самурайського стану конкретної історичної епохи (середньовічна Японія) за історичним джерелом (трактат "Хагакуре"). Тут, однак, слід більш чітко визначити предмет нашого дослідження. Так, у французькій соціології говорять про "образи, що направляють" (images-guides) та про "ідеали особистості" (ideal de la personne); в англійських дослідженнях можна зустріти такі терміни, як "людський образ, що є предметом намагань" (enviable human figure), "образ, що викликає захоплення" (admirable human figure); німці використовують поняття "Vorbild" ("приклад, зразок") або "ідеальний тип групи" (Ideal-Typus der Gruppe). Американський психолог Ліпманн ввів у науку поняття "стереотип" як "образ людини, що належить до певної групи, складений з рис, що вважаються характерними для цієї групи". Польська дослідниця М.Оссовська пропонує поняття "особистісний зразок" – реальна або вигадана особа, яка спонукає або повинна спонукати до наслідування, тобто бути об'єктом намагань з боку будь-якого індивіда або групи [Оссовская 1987, 27–30].

Таким чином, для більш точного визначення образу, який буде піддано реконструкції, слід звернути увагу на джерело цієї реконструкції, тобто на сам трактат. В ньому наводиться принцип його побудови: "В наш час немає людини, яку можна було б назвати ідеальним слугою... Тому треба створити такий ідеал... Щоб зробити це, треба... в одній людині взяти ввічливість, у другій – хоробрість, у третій – красномовство, у четвертій – вірну поведінку..." [Ямамото Цунэтомо 1996, 31]. Отже, складаючи особистісний образ самурая з характерних рис цієї соціальної групи, ми, фактично, отримуємо соціальний стереотип.

За концептуальну психологічну основу нами було обрано теорію рис особистості американського психолога Р.Кеттелла (R. Cattell). Особистість, за Р.Кеттеллом, це те, що дозволяє нам передбачити поведінку людини в даній конкретній ситуації. А зробити це, на думку вченого, можна, знаючи риси (фактори) конкретної особистості, які визначаються Р.Кеттеллом як постійні тенденції реагувати певним чином у різних ситуаціях в різний час. Згідно з Р.Кеттеллом, основу особистості складають 16 таких психологічних біполярних факторів: замкненість – товариськість (фактор А), низький – високий інтелект (В), емоційна нестійкість – стійкість (С), підлеглість – домінантність (Е), стриманість – ризикованість (F), безвідповідальність – відповідальність (G), бо-

язкість – сміливість (Н), жорстокість – чуйність (І), довірливість – підозрлість (L), прагматизм – романтизм (М), прямолінійність – дипломатичність (N), самовпевненість – тривожність (O), консерватизм – радикалізм (Q1), конформність – нонконформність (Q2), низький – високий самоконтроль (Q3), спокійність – напруженість (Q4) [Хьелл, Заглер 1998, 307–309].

Перед конкретним аналізом результату дамо стисло історичну характеристику об'єктів дослідження. Самурайство як соціальна група (військовий стан) склалося у Японії в XII ст. і до 60-х років XIX ст. залишалося пануючою верствою в країні. Етичні норми цього стану об'єднувалися в кодекс честі “Бусідо” (“Шлях воїна”), який у XVII ст. був систематизований Ямамото Цунэтомо в єдиному джерелі – трактаті “Хагакуре” (“Приховане в листі”). Структурно трактат складався з комплексу стислих сказань, сюжетів з історії середньовічної Японії, описів подвигів воїнів тощо. Саме дане джерело (точніше його скорочений варіант) було об'єктом психологічного аналізу в нашому дослідженні.

В результаті проведеного нами аналізу, стала можливою реконструкція стереотипу особистості самурая. Визначення суті кожного фактора здійснювалося на основі пошуку і добору постулатів, змістовне значення яких відповідало значенню факторів особистості Р.Кеттелла. Одночасне виділення обох полюсів одного й того ж фактора пояснюється специфікою аналізованого документа, який містить іноді суперечливі вимоги до особистості справжнього самурая. До кожного фактора додаються цитати з аналізованого джерела, наявність яких у сукупності з іншими змістовними уривками дає можливість визначити суть кожного конкретного чинника (позитивний або негативний знак, що стоїть поруч, вказує на його високе або низьке значення).

Самурай повинен був бути людиною скоріше інтравертованою, орієнтованою переважно на свій внутрішній світ, думки, почуття, а не на спілкування з іншими людьми. “У мистецтві красномовства головне – вміння мовчати. Якщо тобі здається, що в якійсь справі можна обійтися без розмов, працюй без жодного слова...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 191]; “Той, хто стриманий у словах, принесе користь у гарні часи і зможе уникнути покарання в погані...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 49] (А–).

Самурай, на відміну від конфуціанських мудреців, були, насамперед, “людьми дії”, й інтелектуальні здібності людини не були головним критерієм її оцінки. “Трош ціна людині, якщо її переваги обмежуються мудрістю і талантами...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 8] (В–).

Це накладало відбиток і на таку особистісну рису багатьох самураїв, як неврівноваженість. “Сміливі люди колишніх часів часто були безпутними. Оскільки вони були переповнені сил і відваги, за своїм характером вони легко втрачали самовладання і гарячилися...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 72] (С–). З цим же було пов'язане негативне ставлення самураїв до розсудливих, прагматичних людей. “Розважливі люди гідні презирства. Це пояснюється тим, що розрахунки завжди ґрунтуються на міркуваннях про вдачі і невдачі, а ці міркування не мають кінця. Смерть вважається невдачею, а життя удачею. Тому така людина не готує себе до смерті і тому гідна презирства...” [Яма-

мото Цунэтомо 1996, 43] (M+). Як бачимо, ідеальний самурай – це фанатик-романтик, головним мотивом поведінки якого є піклування не про своє життя, а про свою честь.

Одним з головних критеріїв оцінки справжнього самурая була його відданість своєму сюзерену. Таким чином, практично кожному самураю доводилось поєднувати в собі як домінуючі риси (оскільки майже кожний був володарем земельних наділів із закріпленими за ними селянами), так і підлеглі якості (причому останні були більш важливі). “Добрый слуга – це той, хто беззастережно підкоряється своєму панові...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 8]; “Бути слугою означає не що інше як надавати підтримку своєму панові..., відмовляючись від особистої вигоди...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 11] (E-).

Соціальний статус самурая вимагав від людини вміння швидко приймати рішення, кожне з яких могло коштувати їй життя. Таким чином, схильність до ризику можна розглядати як одну з головних рис особистості середньовічного самурая. “Якщо на полі бою почати міркувати, цим міркуванням не буде кінця. Розсудливість ніколи не переможе ворога...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 182]; “Найчастіше помста полягає в тому, щоб просто увірватися до ворога і бути зарубаним. Це не ганьбно. Якщо ж ти думаєш, що повинен спочатку завершити свої справи, а потім мститися, час для помсти ніколи не настане...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 23] (F+). З цим же пов’язувалася така ознака особистості, як сміливість. «В одній з битв воїни пана Іеясу не одержали перемоги, проте згодом про нього говорили: “Іеясу – великий полководець. Серед його воїнів, що пали на полі бою, жодний не був уражений у спину. Всі вони загинули, сміливо дивлячись в обличчя ворога...”» [Ямамото Цунэтомо 1996, 73] (H+).

Почуття відповідальності тісно переплітається з центральним поняттям самурайської психології – честю, і тому приказка “Слово самурая святе” була не лише гарними словами. «Якось Мороока Хікоемон повинен був присягтися перед богами, що він ... відданий якійсь ідеї. Але він сказав: “Слово самурая твердіше металу. Оскільки я запам’ятав це слово в собі, причому тут боги...?”» [Ямамото Цунэтомо 1996, 41] (G+).

Амбівалентним було відношення до таких ознак людини, як жорстокість та чуйність. Кодекс Бусідо вимагав від самураїв проявів як першого, так і другого. “Покликання чоловіків – мати справу з кров’ю...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 17] (I+); “Воїн не може бути слугою, якщо він... не таїть у серці стільки співчуття, що воно ладне розірвати груди...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 102] (I-). Слід, однак, зазначити, що в умовах тогочасного буття, більш необхідною була перша ознака.

Постійні війни, конфлікти між князями, зради та замаху, якими була переповнена середньовічна історія Японії, накладали відбиток і на особистість самураїв тих часів, стимулювали розвиток такої риси, як підозрілість. “Коли ти слухаєш історію або коли до тебе звертаються, потрібно стежити за тим, щоб не потрапити у пастку... Більш того, краще не мати справи з людьми, що не викликають у тебе довіри...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 38] (L+). З цим же була пов’язана і така риса самураїв, як дипломатичність. Кожне не-

обережне слово, погляд, дія могли спровокувати конфлікт, тому ввічливість виконувала, певною мірою, функції самозбереження. “Перед тим, як висловити людині свою думку, подумай про те, чи у змозі вона її прийняти...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 13]; “Самурая шанують за його гарні манери...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 26] (N+). Все наведене вище повинно було забезпечуватися наявністю такої ознаки, як високий самоконтроль. “Воїн повинен бути уважним у своїх діях і не припускати навіть незначних хиб... За своєю промовою треба стежити...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 45] (Q3+). При цьому, однак, постає цікаве питання – як всі ці риси поєднувалися зі згаданою вище емоційною нестабільністю?

Справжній самурай ніколи не повинен був відчувати будь-яких вагань, таким чином, рішучість та упевненість в собі (нехай навіть показні) були невід’ємними атрибутами самурайської поведінки. “Воїн ніколи не повинен висловлюватися непевно...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 50]; “Людина завжди мусить поводитися так, немов у військовій доблесті їй немає рівних...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 52] (O-).

Двозначним було ставлення до такої риси, як консерватизм – радикалізм. З одного боку, самурай повинен був поважати своїх предків, їх культуру, а з іншого, в певних ситуаціях проявляти гнучкість у своїй поведінці, уявленнях. “Погано... думати про те, щоб прийняти чужі традиції та відмовитися від своїх... Наслідування чужих традицій – це потурання...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 21] (Q1-); “Погано прив’язуватися до одного набору уявлень...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 26] (Q1+).

Така риса, як конформність взагалі притаманна багатьом східним культурам, але у самураїв вона виконувала досить важливу функцію – відданість інтересам свого клану. “Відмовитися від дурних думок і зростити в собі справжнє безособистісне мислення...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 9] (Q2-).

Релігійні уявлення самураїв обумовлювалися, як відомо, дзен-буддизмом. Притаманне цій релігії філософське, дещо пасивне відношення до світу відбивалося і на особистих ознаках самураїв. “Серце добродісної людини перебуває в спочинку, і тому така людина не знає суети. Неварта людина тривожиться, заподіює незручність іншим і свариться з усіма...” [Ямамото Цунэтомо 1996, 88] (Q4-).

Наведена характеристика багато в чому підтверджується іншими джерелами, у тому числі сучасними, які містять етико-психологічну характеристику й аналіз самурайського стану [Долин, Попов 1995; Инадзо Нитобэ 1997; Пронников, Ладанов 1985; Спеваковский 1981; Хироаки Сато 1999]. Таким чином, результати проведеного дослідження, на наш погляд, у повній мірі відображають складність і неоднозначність особистості (як реальної, так й ідеальної) самурая, структура якої обумовлювала підвищені, а часом суперечливі вимоги до нього. Ідеальний самурай повинен був стати Надлюдиною в ніцшеанському розумінні цього слова – “спокійним, як ліс, нерухожим, як гора, холодним, як туман, швидким в прийнятті рішення, як вітер, лютим під час атаки, як вогонь”. Прислів’я “Серед квітів – вишня, серед людей – самурай” в цьому плані було не просто гарною фразою. Епоха японського середньовіччя

створила особливий тип людей, в яких досить цікаво все переплелось – високі поняття гідності та обов'язку з жорстокістю і підступністю. І коли вони зникли, з ними зник цілий світ, наповнений одночасно красою та силою духу Людини і нехтуванням життям цієї ж Людини.

Все наведене вище, з одного боку, підтверджує всю складність соціально-психологічної динаміки психіки людини в процесі історичних трансформацій, а з іншого – демонструє широкі, на наш погляд, можливості методу герменевтики у сполученні з іншими методами психологічної науки в історико-психологічних дослідженнях.

ЛІТЕРАТУРА

- Грушевський М. Історія України-Руси. Т.1. Київ, 1991.*
Долин А.А., Попов Г.В. Кэмпо. Традиция воинских искусств. Москва, 1995.
Инадзо Нитобэ. Бусидо: Дух Японии: Пер. с англ. Киев, 1997.
Оссовская М. Рыцарь и буржуа: Исследования по истории морали: Пер. с пол. Москва, 1987.
Пронников В., Ладанов Й. Японцы: этнопсихологические очерки. Москва, 1985.
Спеваковский А.Б. Самурай – военное сословие Японии. Москва, 1981.
Хироаки Сато. Самурай: история и легенды: Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1999.
Хьелл Л., Зиглер Д. Теории личности (основные положения, исследования и применение): Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1998.
Шкуратов В.А. Историческая психология. Москва, 1997.
Юкио Мисима. Хагакурэ нюмон. Самурайская этика в современной Японии: Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1996.
Ямамото Цунэтомо. Хагакурэ: Пер. с англ. Санкт-Петербург, 1996.

